

Častěji než efekt kumulace úspěchů, popsaný sociologií vědy, prožívají sociologické obce období hledání způsobu jak rozhodujícího úspěchu dosáhnout. Zvláště v situaci významných společenských přeměn musí usilovat o to, co by bylo možné nazvat zvýšením počátečního vkladu: Sociologové mohou přispět k rozvoji společnosti tím výrazněji, čím vhodnější podmínky mají pro rozvoj vlastního oboru. Uznání a podporu řídicích orgánů při zlepšování těchto podmínek však obvykle získávají teprve tehdy, když bez ohledu na výchozí podmínky kvalifikovaně plní a nadále vyvolávají společenskou objednávku. Takové plnění úkolů předpokládá odborný odstup od jejich zadání, poskytovaný teoretickým zázemím oboru. Budování tohoto zázemí je však při omezených kapacitách stále více ztěžováno rostoucí náročností objednávek. Různost názorů na bilanci vztahu mezi podmínkami a výsledky činnosti – sociální psychologií komunikace vysvětlovaná jako důsledek rozdílného stanovení interpunkce v plynulém sledu příčin a následků – se vyskytuje ve všech oblastech života. V našem oboru by měl být problém vkladu a jeho návratnosti podrobněji analyzován sociologií sociologie a řešen dalším zvýšením praktické využitelnosti výsledků výzkumu, vycházejícím z teoretické a metodologické sebereflexe.

Interdisciplinárnost a sociologická teorie

Častěji než období integrace se ve vývoji sociologie projevují diferenciatní důsledky oborové dělby práce. Pro stav naší sociologie je příznačné, že sám název úvahy o alternativních možnostech zvýšení „počátečního vkladu“ připouští dvojí výklad a může vzbudit zájem protichůdně orientovaných skupin čtenářů. Označení výzkum se vztahuje jak k veškeré vědecké činnosti, včetně teoretického bádání v literatuře, tak k terénnímu šetření a jeho metodickým obdobám. V jazyce naší sociologie je však asociativně spjato především s jeho užším významem, odrážejícím skutečnost, že převážná část sociologů se zabývá zpracováváním empirických údajů z takových šetření. Při interpretaci zjištěných poznatků však tito sociologové, přinášející mnohdy významné inovace výzkumných metod, technik a procedur, postrádají vztažný rámec teorie, kterou jim jejich teoretičtější zaměření spolupracovníci dosud nemohou v ucelenější podobě poskytnout. K hlavním historickým příčinám tohoto stále důrazněji konstatovaného stavu patřily celospolečensky rozšířené snahy zbavit se sociálních problémů jejich zamlčováním a vyvarovat se pokračující ideologické konfrontace zamítnutím sporných pojmů. Sociologie tak byla dlouhodobě ochuzena o podstatnou část svého myšlenkového dědictví, o možnost zkoumat společensky tabuizované otázky a soustavně rozpracovávat vlastní kategoriální aparát, postihující rozmanitost společenského dění. Zpoždění ve výstavbě teorie však nenabýlo rozsahu opravňujícího k pochybnostem o oborové svébytnosti sociologie a jejích schopnostech rovnoprávně komunikovat s jinými disciplínami.

Současná společenská situace poskytuje významné podněty i potřebný prostor pro teoretické bádání. Nové nebo nově reflektované sociální jevy a souvislosti představují nové zkušenostní pole sociologické působnosti. Vyzývají k důslednějšímu uvažování o adekvátnosti terénních šetření i jejich teoretických a metodologických východisek měnícímu se předmětu

zkoumání. Spíše než propracováváním tradičních témat může být praktická využitelnost výzkumu zvyšována orientací na řešení aktuálních problémů, přispívající zároveň k dalšímu rozvoji oboru. Stejně tak se může sociologie inspirovat alternativními přístupy jiných disciplín a otázkami vyplývajícími z dosud opomíjených koncepcí. Problémově orientovaný interdisciplinární výzkum může rozhodujícím způsobem rozšířit počet stavebních prvků oborové teorie. Různé přístupy a koncepce lze však integrovat do budovy této teorie jen na základech již dříve položených podle plánu systematické výstavby.

Výsledky terénních šetření, prováděných v rámci základního výzkumu, potvrzují správnost marxistického pojetí sociálních vztahů. K podrobnější analýze různých sociálních mechanismů a vysvětlení mnohdy protikladných procesů doprovázejících nynější společenské změny by však zřejmě mohly sloužit též některé dílčí, dříve odmítané nebo málo známé západní teorie. Řada sociologických pojmů, zbavených nežádoucích politických konotací, i koncepcí, oproštěných od přehnaných nároků na výklad veškerého společenského dění, by proto měla být odbornou veřejností znovu kriticky přehodnocena. Průběžné a přinejmenším na této úrovni nerestriktivní srovnávání různých sociologických teorií, vycházejících z dílčích výzkumných zájmů, by mohlo výrazně urychlit případné ustavení teoretické sociologie. Určitá koncepce může být úspěšná a s ní spjaté sekvence hypotéz mohou představovat sjednocující vztahný rámec většího množství šetření pouze na základě soutěže s jinými explicitně vyjádřenými koncepcemi. Dlouholetý požadavek tvůrců diskuse může být splněn jen uznáním legitimnosti názorového pluralismu.

Předložená úvaha chce upozornit především na dosud nedostatečně využívané možnosti dalšího obohacení sociologického výzkumu sociálně psychologickými hledisky. Stručná informace má připomenout nebo uvést ve známost směry, které byly již v naší sociologii podrobeny kritice, teorie, na něž může být obdobná kritika snadno aplikovatelná, i koncepce, které jsou světonázorově spíše neutrální. Přestože vznikly v jiném sociokulturním prostředí, vzbuzují mnohé z nich dojem, že byly odvozeny z příkladů příznačných pro naši současnost. Jejich nosnost pro rozbor příslušných jevů a procesů musí být podrobena zkoušce výzkumnou praxí. Teprve potom bude možné zodpovědět otázku, proč diskutovat dříve zamítnuté.

Meze sociologické využitelnosti sociálně psychologických hledisek jsou známy. Spíše než z verifikace dílčích teorií by tvořivé osvojení těchto hledisek mělo vycházet z probíhajících obecnějších posunů v sociologickém vidění společnosti. Volba nové, zkoumaným problémům přiměřenější optiky nebo pokusné převzetí výzkumné perspektivy jiné disciplíny představuje interdisciplinární přístup pouze potud, pokud nepřetrhává svazky takto reorientovaného terénního šetření s kmenovým oborem a nevylučuje přejímání pohledů a postupů dalších disciplín. Je však také možné, že pluralismus používaných optik či perspektiv a teoretická integrace jejich prostřednictvím získaných poznatků přesáhne dosavadní pojetí interdisciplinárnosti.

Redukcionismus a finalizace výzkumu

Interdisciplinárnost je nerozlučně spjata s trvalým problémem zaměření sociologického výzkumu, s nebezpečím redukcionismu. Sociologie se historicky konstituovala jako „sociální fyzika“. V tomto pojetí se osvobodila od metaforického způsobu společenskovědního myšlení za cenu pozitivistického omezení vlastních výzkumných možností. Od počátku proto narážela na rozpor mezi redukcionistickou strategií výkladu společenského dění z jeho metodicky nejprístupnějších projevů a strategií komplexního postihu jeho rozmanitosti. Dosud v ní zůstává mnohdy nevyjasněna otázka kondicionální nebo všezahrnující povahy výpovědí o zjištěných zákonitostech. Redukcionismus vždy přinášel další riziko zvěcnění zvoleného

přístupu v stereotypních představách o společnosti jako plně determinovaném mechanismu či organismu [Bühl 1974]. V boji proti němu sloužilo především úsilí o interdisciplinární, přírodní a společenské vědy propojující přístup, které se zároveň stalo významným prostředkem oborové sebereflexe [Kocka 1987]. Toto úsilí nezřídka dosáhlo vskutku konstruktivní komplementarity výzkumných postupů. Nezřídka ale také zdegenerovalo v pouhém multidisciplinárně reduktivním zaměření. V našich podmínkách byl sociologický výzkum opakovaně vystaven tlakům k jeho okleštění na empirickou ilustraci tvrzení jiných, obecněji orientovaných disciplín. Tyto tlaky vyvolaly různé, obvykle však vyhocené metodologické odpovědi.

Zjednodušeně lze rozlišit dvě základní strategie sociologického výzkumu, umožňující v zásadě též další zvyšování využitelnosti jeho výsledků. Strategie zprostředkované spjatá s extenzivním rozvojem společnosti i sociologie vychází z obecně metodologického požadavku komplexnosti, interdisciplinárnosti a systémového přístupu. Teoreticky zcela oprávněné úsilí naplnit tento program rozšiřováním výzkumného záběru se však ve výzkumné praxi nesetkává vždy s úspěchem. V některých terénních šetřeních se tyto snahy převracejí ve sníženou vypovídací schopnost nedostatečně diferencovaných údajů, v projevy nevyjasněnosti teoretických a metodologických východisek oboru nebo v banální konstatování vzájemné spjatosti sociálních jevů. K hlavním důvodům volby této strategie patří obava z redukcionismu. Vyvarovat se jednostrannosti lze však někdy jen za cenu ztráty jednoznačnosti. Spíše než redukcionismus hrozí takovým šetřením sterilita jednorázových pokusů o perfekcionismus. Zvláště zřejmým se toto nebezpečí stává v období přestavby společnosti a z ní vyplývajících zvýšených nároků řídicích orgánů na včasnou sociologickou informaci o kauzálních souvislostech jevů, které je třeba cílevědomě využívat, nebo naopak překonávat.

Druhá možná strategie, více odpovídající cílům intenzifikace, je založitelná nikoli na rozšiřování, ale na pragmatickém, ve vědě i v praxi plně reflektovaném zúžení výzkumného záběru. To ovšem předpokládá předem stanovený plán postupného „stavebnicového“ doplňování tohoto záběru, možnost jeho uskutečnění v následných fázích výzkumu i volnost v rozhodování o jeho tematické reorientaci podle budoucích potřeb společnosti nebo oboru. Nejsou-li tyto podmínky splněny, hrozí takto koncipovaným šetřením nebezpečí ustrnutí na zlomkovitých monokauzálních výkladech, nepostihujících podstatnou mnohorozměrnost zkoumaného předmětu. Záměrná dočasná redukce požadovaných výpovědí na rozhodující souvislosti sociálních jevů může být ale přinejmenším v současné době adekvátnější potřebě zvýšení „počátečního vkladu“. Toto zaměření odpovídá novější koncepci finalizace vědeckého výzkumu, v níž teoretické zobecnění a systematizace empirických údajů dosáhne stupně umožňujícího bezprostředně navrhovat jednoznačná praktická opatření. Schopnost urychleně poskytovat takové návrhy může být krátkodobě nadřazena logice dalšího rozvoje oboru, předpokládá však předchozí ustavení jeho teoretického zázemí. Tato koncepce chápe teorii jako institucionalizovaný proces řešení problémů, v němž se na základě pokusné eliminace hypotéz dochází k dílčím odpovědím na mimovědecky dané otázky [Martens 1977]. Ji obdobný je požadavek přechodu od metateorií k „operacionálně dialektickému“ stanovení alternativních přístupů [Eberlein 1971] ve vědě i praxi. Důraz na takové dovršování sociologického výzkumu aktualizuje dosud málo využívanou leninskou metodologii „hlavního článku“, umožňující postihovat kauzální vztahy a vysvětlovat, predikovat nebo ovlivňovat vývojové tendence sociálních jevů v jejich možných variantách.

Rovněž průběžná výstavba sociologické teorie musí vycházet ze stanovení příslušných hlavních článků. K nim bezesporu patří nové pojetí sociálního systému, jednání, role a deviace, i nové rozpracování problematiky odcizení a s ním spjatých dalších negativních jevů. Praktické vyústění teoretického bádání by mělo spočívat především v podnětech pro demystifikaci různých stereotypů a rituálů a pro postupné překonávání odcizení, falešného

vědomí, byrokratizace a deviace. Problém odcizení může být nejen samostatným předmětem výzkumu, ale též hlediskem, z něhož budou empiricky zkoumána další témata. Struktura následujícího pokusu přispět k rozvoji sociologické teorie nevychází z hierarchie významnosti těchto jejích stavebních prvků ani ze zřejmé logické souvislosti systému jednání, pravidel jednání a důsledků jednání, které v těchto pravidlech zcela ustrnulo nebo se od nich závažným způsobem odchyľuje. Snaží se spíše postihnout následnost některých změn orientace, které v minulých letech ovlivnily vývoj naší sociologie.

Situačně podmíněné snahy zvýšit exaktnost dosahovaných výsledků využitím formálních metod zpracování empirických údajů vedly mnohdy k formálně „odlidštěnému“ pojetí sociálních vztahů a sociálního systému. Obavy z psychologického redukcionismu vedly k opomíjení subjektivních stránek společenského dění a k projevům redukcionismu scientistického. Spolu se silnými mimognozeologickými vlivy patřily tyto snahy i obavy k hlavním příčinám vzniku falešného sociologického vědomí, nereflktujícího stav objektivně skrytého nebo apologeticky zakrývaného a často jen subjektivně prožívaného odcizení. Totéž zřejmě platilo pro sociologický přístup k dalším sporným nebo negativním jevům. Předložená úvaha chce napomoci překonání této situace návrhem rozšířit dosavadní koncepci sociálního systému, zbavit pojem odcizení ideologické tabuizace, rehabilitovat zpochybňovaný a nevyužívaný pojem role, převést teorii deviace z omezujícího rámce kriminologie zpět do oblasti jejího vzniku a podrobit novinářsky zjednoduřovanou problematiku byrokratismu sociologickému rozboru.

Sociální systém

Sociologický výzkum se dosud plně nevyrovnal s klasickým odkazem nemarxistické sociologie, podle něhož jsou sociální vztahy založeny na anticipované pravděpodobnosti smysluplných akcí a sociální systém je komunikativní organizací nebo horizontem sdílených významů těchto akcí. Představuje souvislost smyslu jednání a zároveň regulativní schéma smyslu. Zamýšlený význam akce či smysl jednání – v hermeneutické perspektivě základní pojem sociologie – je zjištitelný jen v kulturním kontextu společných norem a hodnot. Jakékoli rozhodnutí je srozumitelně sdělitelné jen v institucionálním kontextu organizačních struktur. Specifičnost sociálního systému spočívá právě v normativně hodnotových regulativech [Blauberg-Judin 1973], v systémovém předávání této zobecněné kolektivní zkušenosti [Bujeva-Pletnikov 1982] a v systémovém prosazování zájmů vyjadřujících potřeby sebezvoje tohoto systému zakotvené v subjektu [Fofanov 1982]. Sociální systém je však nejen systémem symbolické interakce a regulace, ale především systémem společenským vědomím zprostředkovávané praxe [Wetzel 1974]. Tak jej také od počátku chápala marxistická sociologie. Tradiční nemarxistické pojetí sociálního systému obsahuje riziko vzniku mýtů antropomorfizujících společnost a psychologizujících události [Mc Clung Lee 1965] a stereotypních představ o zpětnovazební systémové minimalizaci změn směřující výlučně k dosažení rovnovážného stavu. Otevřenou zůstává otázka prvků tohoto systému, za něž lze považovat nositele i produkty jednání, jedince a skupiny nebo role a instituce.

Sociologický výzkum by se mohl dále inspirovat poznatky tzv. moderní teorie sociálního systému jako organizující se komplexity. Tato teorie je spjata zejména s představou pozitivní zpětné vazby [Buckley 1967], která na rozdíl od konvenčního chápání této vazby v negativním smyslu korekce deviace umožňuje vysvětlit též sociální mechanismy ustavení nerovnovážného stavu, posilování deviace i vznik a posilování inovace. Využity by mohly být též podněty pro systémovou aktivizaci a mobilizaci členů společnosti k její modernizaci [Etzioni 1968], označované někdy jako voluntaristicko-kybernetické. Výzkum sociálního systému chce

příspěť k zvědečení společenského řízení na základě poznání a využívání zákonitostí sociálního vývoje, konkrétních forem jejich projevu a specifičnosti jejich aktuálního působení. Tyto záměry však narážejí na vysokou charakteristickou neurčitost sociálního dění. Její postižení vyžaduje zásadní změnu v chápání sociálního systému. Teoretické bádání by mělo vycházet z novějších obecných teorií samoorganizace systému, především z principu stochastické autoregulace, synergické nerovnováhy, organizující náhody a evolučního významu prvotní deviace pro vyvolání těchto procesů. Vysoká úroveň obecnosti těchto teorií by však napříště neměla odvádět výzkumnou pozornost od kognitivních a intersubjektivních, sociálně psychologických stránek fungování systému sociálních vztahů a významů. Právě změna výzkumné optiky by mohla vést k svébytné formulaci sociologických zákonů, a tedy k překonání stavu, kdy je nesnadné uvést příklad zákonitosti, jejíž formulace by nebyla odvozena z behavioristicky přenesené sociální fyziky nebo nebyla poplatná interakcionismem zprostředkované sociální psychologii.

Odcizené jednání a falešné vědomí

Sociologický výzkum se převážně zaměřuje na zjišťování objektivních procesů a jejich odrazu ve vědomí zúčastněných jedinců, popřípadě skupin. Konfrontace subjektivních názorů a aspirací s nadindividuální realitou často přináší významné návrhy sociotechnických opatření. V tomto přístupu je však jedinec pojímán jako objekt řízení, výchovné a sociálně politické péče, nápravných organizačních zákroků nebo neformální sociální kontroly. Stejně jako je respondentem šetření, stává se i pouhým recipientem veškerých zaváděných inovací. Zjišťovaná motivace je chápána spíše jako ustálený důsledek socializační proměny vnějších vlivů ve vnitřní pohnutky než jako zdroj průběžné aktivace a pružné regulace chování. Hodnotová orientace je analyzována spíše jako zobecnění osvojené zkušenosti než jako kritérium rozhodování o budoucím jednání. Neanalyzován zůstává subjektivní význam sledované zájmové orientace. Tento přístup je posilován laickými představami, že zkoumání aktivního sociálního subjektu přestavby lze redukovat na zjišťování připravenosti pasívně chápané sociální sféry na reformy.

Právě na základě takového přístupu sociologie minulého období s povrchní věrností odrážela stávající společenskou situaci. Dostatečně nevyzbrojena pochopením sociálně filozofického smyslu marxismu reflektovala odcizení jedince, nikoli však vlastní roli v utváření falešného vědomí o společnosti, a tedy při reprodukci tohoto odcizení. Pokud byla její opakovaná kritika při omezených možnostech rozvoje oprávněná, potom právě z explicitně nevyjádřených důvodů chybějící sebereflexe. Sociologie může přispět k překonání odcizení jen za podmínky odstranění tabuizace tohoto tématu, za předpokladu nastolení neodcizeného vztahu sociologie ke společnosti i k sobě samé. Z tohoto zdánlivě bludného kruhu se lze vymanit spojením kritické analýzy společnosti se sebekritikou oboru. Přestavba sociologie je vzájemně spjata s přestavbou společnosti.

Sociologický výzkum odcizení by měl kriticky zhodnotit a s vědomím úskalí redukcionismu využít k možné inspiraci zejména ty nemarxistické přístupy k tomuto tématu, které se zaměřují na jeho psychologické stránky. K těmto stránkám patří bezmocnost, ztráta smyslu jednání a respektu k jeho normám, sociální izolace a sebeodcizení [Seeman 1961]. V těchto přístupech je odcizení chápáno většinou jako nemoc, v níž mezi predispoziční stadium pocitu bezmocnosti a stavu anomie a konečné stadium izolace může ještě vstoupit kulturní „znechucení“ [Browning 1961]. Za sociální zdroj odcizení je tautologicky považována ztráta souhlasu s hodnotami a normami, odpovědnosti k výkonu rolí a kontroly disponibilních prostředků [Scott 1964]. K těmto přístupům stačí připomenout, že z marxistického hlediska

není odcizení totožné s vědomím odcizení ani s odcizeným vědomím. Prožitek ztracené možnosti aktivně ovlivňovat vlastní život je druhotným důsledkem objektivních sociálně ekonomických nebo politických procesů. Stav anomie je společenským, nikoli individuálním stavem. Druhotnost subjektivních stránek však neznamená jejich společenskou nevýznamnost.

Stejně jako vědomí odcizení může objektivní základ tohoto odcizení vyvolat též falešné, světu i sobě samému odcizené vědomí, které je obranou proti anomii a není proto subjektivně prožíváno jako psychologický konflikt se společenskou realitou. Toto vědomí je zdrojem zvěcnění, jímž se věcný popis reality stává zároveň kritériem jejího hodnocení, zdrojem mystifikace nežádoucího stavu a legitimizace odcizení. Předteoretické zvěčňující vědomí může nalézt svůj teoretický výraz, který se potom jako dogma stává reálnou součástí společenské situace. Zakládá se na ní a zpětně na ni působí. Svět vzniklý z mystifikující společenskovědní teorie se stává zdánlivě přirozeným internalizovaným světem, v němž se subjektivní záměry jednání převracejí ve falešné představy působení vnější mechanické kauzality [Berger-Pullberg 1966].

Odcizení zakládá „pravdivost“ falešného vědomí. Individuální pocit bezmoci je výsledkem kolektivní zkušenosti. Zvěcnění systémových sociálních vztahů jako relací objektu k objektu je zdrojem sebeodcizení, které pokračuje až k iluzorní rovnici mezi tím, čím jsou lidé subjektivně, a tím, čím jsou objektivně. Vědecké vyjádření nachází toto vědomí zejména v psychologizující, neofreudovské sociologii, která tím, že vydává individuální formu zespolčenštění za přírodní určení, představuje současně apologii nežádoucího stavu, jehož subjektivní odrazy odsuzuje [Adorno 1967]. Odcizení je jedním z hlavních zdrojů byrokratizace [Israel 1986]. K jeho sociálním projevům patří též vznik kontrakultur [Westhues 1972] nebo privatizace [Brittan 1977], západní sociologii často falešně chápaných jako zdroje autonomie [Young 1972]. Je příznačné, že pojem alienace označuje jak sociální odcizení, tak individuální duševní poruchu. Psychiatr byl v minulosti nazýván též „alienista“ [Rosen 1969].

Sociologie, která se sebekriticky nevyrovnala s vlastním odcizeným a odcizujícím působením a zůstává poplatná zvěčňujícímu pojetí sociálních vztahů, nemůže postihnout rostoucí význam subjektivního činitele současného dění. Praktická aktivizace sociálního subjektu vyžaduje paradigmatický obrat v dosud převládajícím výzkumném přístupu. Výzkum se musí zabývat především aktivitou skupin nebo jedinců při navrhování, vyžadování a uskutečňování inovací v životě společnosti. Namísto reaktivního chování se musí stát jeho předmětem cílevědomé jednání. Dodatečné zjišťování pohnutek minulých činů musí být rozšířeno o sledování připravenosti angažovat se a riskovat v činech příštích. Důraz musí být přesunut od vyjadřovaných přání na úsilí dotazovaných o jejich realizaci, od formulace zájmů k jejich reprezentaci a prosazování. Hodnotová orientace musí být analyzována též jako struktura, jejíž vnitřní rozpornost patří k hybným silám rozvoje osobnosti. Respondent musí být chápán jako možný subjekt řízení a sociální kontroly. Pluralitě subjektů musí odpovídat variantnost výzkumných metod a návrhů sociotechnických opatření.

Ve světové sociologii však dosud chybí podrobněji rozpracovaná a obecněji uznávaná teorie sociálního jednání, o níž by se takto zaměřený výzkum mohl opírat. Při její výstavbě bude třeba vycházet z pojetí, v němž je za jednání považováno takové chování, které má subjektivní smysl pro svého nositele. Jednání je pokusem změnit předem dané tak, aby jednání získalo strukturu, která se jednajícím bude jevit jako smysluplná. Předpokládá situaci volby, percipovaných variant a možností změny situace. Vyžaduje intersubjektivní potvrzení a umožňuje jak kauzální výklad, tak porozumění jeho vlastnímu smyslu [Werbik 1978]. Interakce – představující jakousi „ekologickou“ perspektivu [Giddens 1984] – udílí jednání sociální závažnost a činí z něj základní projev subjektivity v každodenním životě. Vzory

jednání a jejich sociální relevance jsou společensky určeny danými zájmovými orientacemi [Hack 1977]. Rozporné požadavky kladené na jednání vyvolávají další, tímto jednáním vytvářené rozpory. Rozdílnost individuálně psychologického zpracování těchto požadavků vede obvykle ke vzniku různých negativních jevů [Hochstrasser 1981]. Nově je v západní sociologii zdůrazňován význam prožívané každodennosti jednání – v etnometodologické perspektivě jediné sociální reality – a význam jeho kognitivních aspektů, rozhodování, intencionality a sebekontroly [Kuhl-Beckmann 1985].

Sociální role

Chování je postizitelné jako jednání pouze v kontextu pravidel jednání [Giesen-Schmidt 1977]. Teorii jednání je věcně komplementární teorie role. V sociologickém významu předem určeného způsobu chování a v sociálně psychologickém významu přijatých pravidel jednání [Dahrendorf 1965] zprostředkovává role normativně určené a individuální jednání. Vzniká v souběžné normativní specializaci probíhající ve společnosti a sociální generalizaci prováděné každým jejím členem [Popitz 1967]. Je základem odindividualizování a přenosnosti norem. V interakci vystupují role jako kolektivní schémata výkladu jednání, umožňující jeho anticipaci a reciprocitu [Gerhard 1971]. Stejně jako s nimi spjaté normy a instituce jsou produktem „sociálního chování“, jehož funkcí je učinit prostředí prediktabilnějším. Samy nadále umožňují strukturovat toto prostředí podle konceptů subjektivní pravděpodobnosti [Kelvin 1969]. Jako určující prvek sociální zkušenosti [Parygin 1971] odstraňují nejistotu v očekáváních, zpřehledňují sociální okolí [Claessens 1968] a podmiňují sociální kontrolu. Podle některých západních teorií je institucionalizace jednání v komplementárních rolích nerozlučně spjata s odcizením. Instituce jsou v jeho důsledku zvěčňovány jako zcela nezávislá danost, která obdobně jako přírodní vlivy omezuje alternativní možnosti jednání [Berger-Pullberg 1966]. Institucionální uspořádání společnosti získává rétorický charakter zdánlivé samozřejmosti [Wolff 1976].

Teorie role je kritizována za to, že v tomto nejednotně definovaném a možná redundantním pojmu [Coulson 1972] vyjadřuje přesocializované pojetí jedince [Wrong 1964], odrhne jej od společnosti nebo naopak ztotožňuje realitu role s osobní realitou [Gouldner 1971], propaguje konformitu a fatalismus. Sociologická analýza rolí předpokládá předem existující konsensus zúčastněných v definování role [Banton 1965]. Problematiku odcizení redukuje na ztrátu identity dané zastávanými rolemi a přispívá tak nepřímo k jakési personifikaci společnosti a přímo k dalšímu zvěčnění jejích institucí. Pozitivně je zdůrazňován význam pluralismu zastávaných rolí, který je zdrojem relativní nezávislosti jedince na každé z nich, nutnosti jejich výběrového přejímání a osobnostní integrace. Integrace rolí je významným mechanismem individuálního sebeuvědomění [Kon 1971] a osvojování vlastní sociální identity [Krappmann 1971].

Efektivní výkon role mnohdy předpokládá získání psychologického odstupu od této role [Coser 1966]. Konflikt rolí je obvykle odrazem střetu skupinových zájmů [Haug 1972]. Nejčastěji se projevuje jako organizační stres, vyplývající z institucionální nevyjasněnosti vztahu mezi komplementárními rolemi [Kahn 1964]. Rozporná struktura předepsaných rolí i z ní vyplývající nepřehledné meziosobní vztahy a destruktivní interakce jsou spolu s kontraproduktivním stylem řízení hlavní charakteristikou „neurotické organizace“, v níž se organizačně technické problémy proměňují v individuálně psychologické potíže [Kets de Vries-Müller 1984]. Konflikty rolí se mohou stát neúnosnými jak v důsledku výrazné organizační ustrnulosti, tak v důsledku převratných organizačních změn.

Požadavek přispět k aktivizaci subjektu aktualizuje dosud kriticky nezhodnocená „aktivistická“ pojetí společenské dynamiky, podle nichž vznik nebo modifikace norem může být též výsledkem spontánní interakce [Shibutani 1962], vznik nebo modifikace struktury rolí pak výsledkem vzájemného ovlivňování jedinců v této interakci [Turner 1962]. Podle těchto pojetí má interakce při utváření a vývoji sociálních vztahů větší význam než kauzalita [Giddens 1984]. Normy, role a instituce jsou – v této indeterministické perspektivě – pouze rámcem interpretace situace a vzájemného přizpůsobení jedinců při „formativní transakci“ jednání [Blumer 1969]. Sociální volba je ve společenském životě důležitější než sociální zákonitosti [Bell 1976]. I při své naprosté jednostrannosti by tyto koncepce mohly inspirovat sociologickou teorii k důslednějšímu rozpracování otázek působnosti jedince a skupiny jako bezprostředních subjektů tvorby a modifikace rolí, sociální kontroly a sebekontroly i otázek potenciálu proinovačních a prosociálních aktivit nebo naopak masového výskytu negativních sociálních jevů. V některých výzkumech se u nás tato témata již začínají objevovat.

Sociální deviace

Sociologický výzkum by se měl inspirovat rovněž tzv. moderními teoriemi deviace, podle nichž odchýlné jednání je to, které členové společnosti takto označují [Becker 1963]. Deviace představuje v tomto pojetí sociální konstrukt, v němž definice asociálnosti vychází z interpretace skupinových a společenských zájmů [Rock 1973].

Zjištění výskytu deviace vyplývá především z reakce ostatních na individuální výkon určité role. Deviace je přirozeným důsledkem tvorby a prosazování, a tedy i porušování norem. Sociální kontrola nejen omezuje, ale též vyvolává a působením pozitivní zpětné vazby posiluje zjištěnou deviaci. Deviace je nepřímou úměrná toleranci, nesnášenlivost vede ke stále častějšímu zjišťování deviace v chování ostatních [Wilkins 1965]. Z přizpůsobení odmítavým reakcím vzniká druhotná deviace [Lemert 1964]. Pro další chování deviantního jedince nebo deviantní skupiny má zvláštní význam stigmatizace, zařazení do určité sociální kategorie a přisouzení nové deviantní role, které zvětšuje jejich deviantní chování jako neměnnou danost.

Psychologizující motivační výklad deviace za ni činí odpovědným jedince, nikoli společnost, která jej svým institucionálním uspořádáním spoluvytváří. Restriktivní institucionalizace z ní vytváří problém pro nositele deviantních rolí, nikoli pro stávající sociální systém [Brandenburg 1971]. V důsledně sociologickém pojetí se však deviace vztahuje nikoli k typu osobnosti, ale k typu situačně nebo strukturně podmíněného chování. Z tohoto sociologického hlediska je deviace jako specifické chování v roli psychologicky stejně normální jako konformita. Její analýza by proto neměla vycházet z individuálních motivů, ale ze specifických stavů společenského vědomí [Kon 1964], odrážejících dané institucionální uspořádání společnosti.

Některé sociální skupiny požívají zvláštní „kredit idiosynkrasie“ [Hollander 1958], jímž jim institucionální uspořádání společnosti poskytuje zvýšenou toleranci vůči jejich deviantnímu jednání. Stejně jako je sociálně diferencována tolerance k deviaci, jsou diferencované rozloženy i sociální tlaky k deviaci [Opp 1974]. Různé skupiny se vyznačují rozdílnou příležitostí k deviantnímu jednání a rozdílnými možnostmi sociálního učení nebo využívání kulturního přenosu legitimních i nelegitimních norem. Výskytu deviace zabráňuje nejen internalizace legitimních norem a obava ze sankcí, včetně marginalizace nositele sociálně nepřijatelného chování, ale též neznalost alternativních nelegitimních norem, nedostupnost nelegitimních prostředků nebo obava z neúspěchu při jejich použití [Cloward 1959]. Sankce použité proti nositelům deviace mohou vést k integraci společnosti i k prohlubujícímu se odcizení [Seibel 1972]. Nejdestruktivnějším důsledkem deviace je snižování důvěry členů

společnosti, že ostatní budou respektovat normativní očekávání a nadále jednat podle institucionalizovaných pravidel [Cohen 1966]. Tato situace je označována jako anomie. K pozitivním funkcím deviace patří posílení vnitřní soudržnosti skupiny při opozici vůči deviantnímu členovi, spjaté obvykle se skupinovou redefinicí norem a sebereflexí, nebo při opozici vůči okolí, spjaté se zvýšením tolerance k deviantnímu členovi. Netečnost nebo rigidní odmítnutí deviace skupinu oslabuje [Coser 1967]. Hodnocení sociálních funkcí a morálních důsledků deviace by mělo vycházet z konkrétního rozboru vztahů mezi skupinovými a společenskými zájmy.

Subjektivní a sociální realita

Vysvětlení a predikce aktuální i potenciální, žádoucí i nežádoucí aktivity členů společnosti při stávajících i perspektivních možnostech a mezích musí vycházet z důslednějšího zkoumání subjektivní reality aktérů. Z klasického odkazu nemarxistické sociologie lze k němu využít opomíjenou teorii sociální definice situace, podle níž se kolektivně předpokládaná, definovaná situace stává reálnou v důsledku kolektivního jednání, z takové předběžné definice vyplývajícího. Otevřenou otázkou zůstává v této teorii výklad časové a příčinné souvislosti společných představ a hromadných akcí. Z novějších směrů se může sociologie inspirovat teorií nezbytné redukce komplexity světa ve vědomí a jednání [Luhmann 1967] a teorií nezbytnosti ustálených, nadindividuálně platných map problematice sociální reality [Geertz 1964]. Zvláště podnětná by mohla být teorie sociální konstrukce reality v interakci členů společnosti, v objektivizující institucionalizaci a subjektivní internalizaci výsledků této interakce [Berger-Luckmann 1966]. Větší pozornost by měla být v sociologickém výzkumu věnována působení sociální informace ve smyslu poznatků a představ o sociálních procesech, aktivně využívaných při přetváření společenských vztahů a společenského vědomí [Žuravlev 1977].

V perspektivě symbolického interakcionismu a z něho vyplývajícího „sociálního idealismu“ jsou sociální objekty výhradně sociálními konstrukty či produkty, formujícími a transformujícími se v procesu jejich definování při interakci [Britten 1973]. Kolektivně sdílené představy se však – z marxistického hlediska – mohou stát skutečností pouze tehdy, odpovídají-li latentním tendencím, struktuře možností v jevech na nich prvotně nezávislých. Spoluustavují sociální fakty, ale neurčují jejich konkrétní povahu. Svět zkušeností je založen nejen na lidské koncepci reality, ale též na této realitě samé [Lichtmann 1970]. Interindividuální kognitivní procesy jsou nicméně vzájemně spjaty se sociální situovaností subjektu a mohou působit jako mechanismy sebenaplnujícího se proroctví. Volba určité životní strategie podle sdílené definice situace a z ní vyplývající hromadné jednání mohou významně urychlit nebo zpomalit tempo společenských změn, byť byly založeny v objektivních tendencích. Tak je také možno vysvětlit rozpor mezi logikou a dynamikou vývoje [Habermas 1986], na nějž původně upozornil marxismus. Úspěch přestavby do značné míry závisí na přesvědčení členů společnosti o její nezbytnosti a odhodlání podílet se na realizaci jejího příslibu.

Subjektivní stránky jsou nedílnou součástí objektivní společenské dynamiky. Sociální realita zahrnuje též kognitivní „mapování“ a intersubjektivní dotváření systému sociálních vztahů. Při zkoumání vzájemného průniku subjektivní a sociální reality se sociologický výzkum může inspirovat řadou méně známých sociálně psychologických směrů, zejména teorií sociálního srovnávání [Festinger 1954], a teorií atribuce [Heiden 1958], podle níž jedinci návykově přisuzují výsledky svého jednání vlastním schopnostem a snahám, nebo

naopak vnější složitosti úkolů a situačním vlivům. Stejně tak lze využít teorii afiliace [Schachter 1959] a z ní vyplývající výběrové interakce a spolčování, teorii kognitivní kontroly [White 1959] a sociální kompetence a teorii sociální tvorby úsudků [Upmeyer 1978], výběrového akcentování jevů [Lilly 1975] a stereotypizace. Zvláštní pozornost by se měla věnovat tzv. laické epistemologii či naivní teorii chování [Laucken 1974], podle níž je interakce založena na laických výkladech, subjektivních konceptech, sociálních definicích a každodenních „teoriích“, které si o chování ostatních vytvářejí její účastníci.

Byrokratismus a demystifikace stereotypů

Průnik subjektivní a sociální reality se zvláště výrazně projevuje v ochotě či neochotě členů společnosti dodržovat nebo modifikovat regulativy společenského života. „Stínová“ tvorba a internalizace nelegitimních norem [Kudrjacev-Něrsejanc 1958] je pouze protipólem ustrnulého lpění na normách, které měnící se společenská situace legitimitnosti již zcela zbavila. Hlavní sociálně psychologické bariéry přestavby spočívají v oblasti nondeviantního, „normálního“ chování. K nim patří zejména dosud nezkoumané stereotypní myšlení a ritualizované jednání. Stereotyp je výsledkem akumulace kolektivní zkušenosti ve zjednodušené podobě, konstantním prvkem každodenního vědomí, pro jedince často apriorní jednotkou myšlení, která ve své jednostrannosti představuje specifický limit hloubky poznání. Vychází z neúplného popisu sociálních jevů, spojeného s emocemi a sociálně závazným hodnocením [Šerkovin 1975]. Lze jej chápat též jako výraz subjektivní redukce množství či komplexity informace nebo předteoretického zmapování složité společenské reality. Stereotypy se stávají základem přehnaně optimistických nebo pesimistických mýtů ovládajících každodenní laické vědomí, nekorektních generalizací a závazných dogmat ve společenskovědní teorii a rigidnosti v řídicí praxi.

Za rituální lze v širším sociologickém smyslu považovat symbolické, sociálně předepsané a sankcionované jednání, které nemá přímé „technologické“ důsledky pro změnu dané situace. Objektivně je rituál samoučelný, subjektivně však slouží pomyslné kontrole vnějších událostí, dotýkajících se jedince [Firth 1951]. Jeho návykové opakování podporuje sebekontrolu, a tedy i psychickou stabilitu. Působí jako kolektivně používaný obranný mechanismus, jako psychologická reakce na neřešitelný problém i jako náhražka řešení [Boulding 1962]. Nejčastěji je vyvoláván sociologicky dvojznačnou situací, v níž chybí vymezení příslušného souboru rolí [Merton-Barber 1963]. Rozpor mezi reálnou a symbolickou stránkou rituálního jednání dává vzniknout rozdvojenému a posléze převrácenému [Uledov 1973] či falešnému vědomí. S rituálem jsou spjaty zejména představy o formální možnosti zastavit probíhající změny [Poršněv 1970]. Symboly při tomto jednání jakoby „konzumují“ symbolizované objekty [Harris 1971] či procesy. Intenzifikace jakékoli činnosti je podmíněna – jak ukazuje též etologická perspektiva – jejím „odritualizováním“.

Rituální jednání představuje významný, v sociologii dosud nezkoumaný aspekt byrokratismu, který lze chápat jako lidský systém zpracování informací s omezenou kapacitou zvládnout jejich varietu [Martin-Norman 1970] či komplexitu na svém vstupu. Eliminace osobních vztahů a neracionálních úvah, která měla původně sloužit ochraně klientů před nelegitimní kontrolou [Tannenbaum 1968], se v něm proměňuje v kategorizaci vylučující individuálně specifické požadavky, a tedy ve zdroj konfliktů s klientelou. Byrokratická obrana, v níž rituál symbolizuje a upevňuje institucionální uspořádání, vede k pohlcení vstupních motivů reprezentovanou organizační strukturou. Byrokratismus se vyznačuje zejména nadřazováním používaných prostředků zpracování informací jeho prvotně zamýšleným cílům. Propojení psychologického a sociologického výzkumu byrokratismu naráží na dosud nevyjasněný vztah

mezi byrokratickou strukturou a byrokratickou osobností [Merton 1963] a jejich sepětí s hromadným výskytem „subjektivních chyb“ ve společenském řízení. Podle některých novějších koncepcí západní sociologie mohou být organizační důsledky „anarchie institucí“ [Yankellowich 1980] či „institucionální skleróza společnosti“ překonány elektronickou komunikací [Naisbitt 1982]. Neoperativní hierarchická centralizace řízení bez participace může být nahrazena horizontální sítí sociálně rovnoprávné výměny informací mezi klienty. Tyto představy jsou obdobné teorii sociálních sítí kontroly, vzájemné závislosti individuálních rozhodnutí, důvěry a směny [Burns-Buckley 1976]. Opomíjejí technické možnosti další byrokratické centralizace i možnosti efektivnějších sociálních inovací v boji proti ní.

Problém byrokratizmu může sloužit jako názorný příklad možného předmětu sociologického výzkumu. Jeho přitažlivost spočívá jak v aktuální potřebnosti jeho vědeckého rozboru a praktického řešení, tak v tom, že ani ve světové sociologii nebyl dosud zkonceptualizován [Crozier 1964]. Sociologický výzkum byrokratizmu by se mohl opírat o mnohé stavební prvky sociologické teorie a zároveň by mohl přispět k další výstavbě této teorie. Ověřil by nosnost teoretického pojetí sociálního systému a jednání, sociální role a zčásti i deviace. Byrokratizace by mohla být zkoumána jako důsledek respektování a šíření byrokratizmu, sociální konstrukce stále rozsáhlejšího systému vzájemně spjatých správních a klientských rolí. Pro byrokratické vztahy příznačná institucionálně odosobněná směna významů nebo symbolů by měla být podrobena kritickému rozboru zejména z hlediska problematiky odcizení a falešného vědomí. Byrokratický přístup k řešení dílčích problémů, byrokratizace veškerého společenského řízení i jimi přímo nebo nepřímo vyvolávaná deviace představují naopak jeden z nejvýznamnějších empiricky přístupných projevů této obecné problematiky. Stereotypy a rituály by mohly být bezprostředním předmětem terénního šetření, využívajícího též sociálně psychologický přístup. Spíše než jako návrh na uskutečnění takového šetření by však měl být tento příklad chápán jako podnět k metodologicky obdobnému hledání dalších možných témat sociologického výzkumu.

Otevřenou otázkou zůstává jakou základní orientaci si sociologický výzkum na základě kolektivního posouzení veškerých otevřených možností a odpovědné volby optimálních variant zvolí, aby co nejvýrazněji přispěl k přestavbě naší společnosti a zvýšil tak zároveň „počáteční vklad“ do dalšího rozvoje vlastního oboru. Již samo hledání odpovědi na tuto otázku vytváří záruky, že pro naši sociologii nebudou nadále platit kritiky světové sociologie, vyjadřované některými západními sociology. Podle nich sociologie mnohdy představuje rituální hru na zdůvodňování vlastních výsledků [Anderson-Hughes-Sharrock 1985], rétoricky přesvědčivé vysvětlování sociálních jevů založené na apriorně sdílených předpokladech [Edmondson 1984], „akademickou“ konsensuální validizaci přístupu nadřazovanou kritické analýze reality [Gouldner 1970].

Protikladem těchto kritizovaných praktik je důsledný kritický rozbor společenského dění a zejména těch sociálních jevů, které zakrývají podstatné příčiny nežádoucího stavu. Dodržování institucionalizovaných pravidel „hry“ může samozřejmě přinášet nebo potvrzovat závažné dílčí poznatky. Kritický přístup musí odhalovat též povrchnost návykové stereotypní kritičnosti. Kritika současnosti není konečným výlučným úkolem sociologie. Pouze kritickým přístupem směřuje však sociologie k naplnění jednoho ze svých hlavních historických cílů, jímž je rozkódování sociální logiky individuálního chování a odšifrování celospolečenských struktur smyslu [Klages 1969] jednání sociálních subjektů. Pouze takto může plnit svoji stále aktuálnější společenskou úlohu trvalého nástroje demystifikace [Rex 1974] samozřejmě nazíraného světa odcizení i zdánlivé přirozenosti a neslučitelnosti byrokratizace a deviace. Pouze tak může sociologický výzkum přispět k překonání falešného vědomí, stereotypů a rituálů omezujících další rozvoj společnosti i vlastního oboru.

- Adorno, T. W.: *Ke vzťahu mezi sociologií a psychologií*. In: Dialektika a sociologie. Praha 1967.
- Anderson, R. A. – Hughes, J. A. – Sharrock, W. W.: *The Sociology Game: An Introduction to Sociological Reasoning*. London 1985.
- Banton, M.: *Roles. An Introduction to the Study of Social Relations*. London 1965.
- Becker, H. S.: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York 1963.
- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London 1976.
- Berger, P. L. – Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality*. London 1966.
- Berger, P. L. – Pullberg, S.: *The Concept of Reification*. New Left Review 35/1966.
- Blauberg, I. V. – Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost sistemnogo podchoda*. Moskva 1973.
- Blumer, H.: *Symbolic Interactionism, Perspective and Method*. Englewood Cliffs 1969.
- Boulding, K. E.: *Conflict and Defense. A General Theory*. New York 1969.
- Brandenburg, A. G.: *Systemzwang und Autonomie. Gesellschaft und Persönlichkeit bei T. Parsons*. Düsseldorf 1971.
- Brittan, A.: *Meaning and Situations*. London 1973.
- Brittan, A.: *The Privatized World*. London 1977.
- Browning, Ch. J. – Farmer, M. F. – Kirk, H. D. – Mitchell, G. D.: *On the Meaning of Alienation*. American Sociological Review 26/1961.
- Buckley, W.: *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs 1967.
- Bujeva, L. – Petnikov, J.: *Dějatelnost i obščestvennyje otnošenija*. Obščestvennyje nauki 4/1982.
- Burns, T. R. – Buckley, W. (eds.): *Power and Control. Social Structures and their Transformation*. Beverly-Hills 1976.
- Bühl, W. L.: *Reduktionistische Soziologie. Die Soziologie als Naturwissenschaft?* München 1974.
- Claessens, D.: *Rolle und Macht*. München 1968.
- Cloward, R. A.: *Illegitimate Means, Anomie and Deviant Behavior*. American Sociological Review 2/1959.
- Cohen, A. K.: *Deviance and control*. Englewood Cliffs 1966.
- Coser, L. A.: *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York 1967.
- Coser, R. L.: *Role Distance, Sociological Ambivalence and Transitional Status Systems*. American Journal of Sociology 2/1966.
- Coulson, M. A.: *Role: A Redundant Concept in Sociology?* In: Jackson, J. A. (ed.): *Role*. London 1972.
- Crozier, M.: *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago 1964.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Köln 1965.
- Eberlein, G.: *Theoretische Soziologie heute*. Stuttgart 1971.
- Edmondson, R.: *Rhetoric in Sociology*. London 1984.
- Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York 1968.
- Festinger, L. A.: *A Theory of Social Comparison Processes*. Human Relations 7/1954.
- Firth, R.: *Elements of Social Organization*. London 1951.
- Fofanov, V.: *Socialnaja dějatelnost kak sistema*. Obščestvennyje nauki 4/1982.
- Geertz, C.: *Ideology as Cultural System*. In: Apter, D. (ed.): *Ideology and Discontent*. New York 1964.
- Gerhard, U.: *Rollenanalyse als kritische Soziologie. Ein konzeptueller Rahmen zur empirischen und methodologischen Begründung einer Theorie der Vergesellschaftung*. Neuwied 1971.
- Giddens, A.: *The Constitution of Society, Outline of the theory of Structuration*. Cambridge 1984.
- Giessen, B. – Schmidt, M.: *Basale Soziologie : Wissenschaftstheorie*. Opladen 1977.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London 1971.
- Habermas, J.: *Zur rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt a.M. 1986.
- Hack, L.: *Subjektivität im Alltagsleben. Zur konstitution sozialer Relevanzstrukturen*. Frankfurt a.M. 1977.
- Harris, N.: *Beliefs in Society. The Problem of Ideology*. Harmondsworth 1971.
- Haug, F.: *Kritik der Rollentheorie*. Frankfurt a. M. 1972.

- Heider, F.: *The Psychology of Interpersonal relations*. New York 1958.
- Hochstrasser, F.: *Der alltägliche Widerspruch. Handlungstheorie und gesellschaftliche Wirklichkeit*. Basel 1981.
- Hollander, E. P.: *Conformity, Status and Idiosyncrasy Credit*. *Psychological Review* 4/1958.
- Israel, J.: *Der Begriff Entfremdung. Zur Verdinglichung des Menschen in der bürokratischen Gesellschaft*. Reinbeck 1986.
- Kahn, R. L. et al: *Organizational Stress. Studies in Role Conflict and Ambiguity*. New York 1964.
- Kelvin, P.: *The Bases of Social Behaviour. An Approach in Terms of Order and Value*. London 1969.
- Kets de Vries, M. – Miller, D.: *The Neurotic Organization*. San Francisco 1984.
- Klages, H.: *Geschichte der Soziologie*. München 1969.
- Kocka, J. (ed.): *Interdisziplinarität. Praxis – Herausforderung – Ideologie*. Frankfurt a.M. 1987.
- Kon, I. S.: *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad 1964.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha 1971.
- Krappman, L.: *Soziologische Dimensionen der Identität*. Stuttgart 1971.
- Kudrjacev, V. N. – Něrsejanc, V. S. – Kudrjacev, V. J.: *Sociální deviace. Úvod do obecné teorie*. Praha 1988.
- Kuhl, J. – Beckmann, J. (eds.): *Action Control. From Cognition to Behavior*. New York 1985.
- Laucken, U.: *Naive Verhaltenstheorie*. Stuttgart 1974.
- Lemert, E. M.: *Social Structure, Social Control and Deviation*. In: Clinard, M. H. (ed.): *Anomie and Deviant Behavior*. New York 1964.
- Lilly, W.: *Soziale Akzentuierung*. Stuttgart 1975.
- Lichtman, R.: *Symbolic Interactionism and Social Reality. Some Marxist Queries*. *Berkeley Journal Of Sociology* 1/1970.
- Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Frankfurt a.M. 1967.
- Martin, J. – Norman, A. R. D.: *The Computerized Society*. Englewood Cliffs 1970.
- Mertens, W.: *Aspekte einer sozialwissenschaftlichen Psychologie*. München 1977.
- Merton, R. K.: *Bureaucratic Structure and Personality*. In: Ruitenbeck, H.M. (ed.): *The Dilemma of Organizational Society*. New York 1963.
- Merton, R. K. – Barber, E.: *Sociological Ambivalence*. In: Tyriakin, A. (ed.): *Sociological Theory, Values and Sociocultural Change*. New York 1963.
- Naisbitt, J.: *Megatrends : Ten New Directions Transforming our Lives*. New York 1982.
- Opp, K. D.: *Abweichendes Verhalten und Gesellschaftsstruktur*. Neuwied 1974.
- Parygin, B. D.: *Osnovy socialno-psichologičeskoj teorij*. Moskva 1971.
- Popitz, H.: *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie*. Tübingen 1967.
- Poršněv, B. F.: *Socialnaja psihologija i istorija*. Moskva 1970.
- Rex, J.: *Sociology and the Demystification of Modern World*. London 1974.
- Rock, P.: *Deviant Behavior*. London 1973.
- Rosen, G.: *Madness in Society. Chapters in the Historical Sociology of Mental Illness*. London 1969.
- Scott, M. B.: *The Social Sources of Alienation*. In: Horowitz, I. L. (ed.): *The new Sociology*. New York 1964.
- Seeman, M.: *On the Meaning of Alienation*. *American Sociological Review* 26/1961.
- Seibel, H. D.: *Abweichendes Verhalten und soziale Integration*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1/1972.
- Shibutani, T.: *Reference groups and Social Control*. In: Rose, A. M. (ed.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- Schachter, S.: *The psychology of Affiliation*. Stanford 1959.
- Šerkovin, J. A.: *Prostředky masové komunikace a jejich úloha v životě společnosti*. In: Masová komunikace a propaganda. Praha 1975.
- Tannenbaum, A. S.: *Control in Organizations*. New York 1968.
- Turner, H. R.: *Role-Taking. Process Versus Conformity*. In: Rose, A. M. (ed.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha 1973.

- Upmeyer, A.: *Soziale Urteilsbildung*. München 1978.
- Werbik, H.: *Handlungstheorien*. Stuttgart 1978.
- Westhues, K.: *Society's Shadow. Studies in the Sociology of Countercultures*. New York 1972.
- Wetzel, M.: *Gesellschaft als System menschlicher Praxis*. Hamburg 1974.
- White, R. W.: *Motivation Reconsidered : The Concept of Competence*. Psychological Review 6/1959.
- Wilkins, L. T.: *Social deviance*. Englewood Cliffs 1965.
- Wolff, S.: *Der rhetorische charakter sozialer Ordnung. Selbstverständlichkeit als soziales Problem*. Berlin 1976.
- Wrong, D.: *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology*. In : Coser, L. A. – Rosenberg, B. (eds.): *Sociological Theory*. London 1964.
- Yankellowich, D.: *New Rules*. New York 1980.
- Young, T. R.: *New Sources of Self*. New York 1972.
- Žuravlev, G. T.: *Sociální informace a řízení ideologického procesu*. Praha 1977.

Резюме

Я. Влácil: К направлению социологических исследований

В статье рассматриваются возможности повышения практической используемости фундаментальных исследований комбинированием альтернативных тематических и дисциплинарных подходов. Внимание обращается на не оцененные до сих пор стимулы, предоставляемые новыми теориями социальной системы, поведения и роли, отчуждения, бюрократизации и уклona. В статье критикуется овеществляющая, основанная на долгосрочной табуизации этих тем концепция индивида как одного только объекта социальных мер. Подчеркивается, что преодоление актуальных негативных явлений предполагает последовательный критический анализ общества, связанный с новой саморефлексией отрасли. Возрастающее значение субъекта требует решения также проблемы подходов, изучающих социальную конструкцию действительности во взаимодействии членов общества. Субъективная действительность и вытекающее из нее массовое поведение могут оказать значительное влияние на темпы общественных преобразований. К их основным барьерам относятся стереотипы и ритуалы. Изучению познавательных аспектов общественной динамики может содействовать и ряд частных социально-психологических теорий, указанных в статье как пример перспективного нередукционистского дополнения ориентации чехословацкой социологии.

Summary

J. Vlácil: On the Orientation of Sociological Research

The paper is concerned with increasing the practical applicability of basic research by a combination of alternative thematic and disciplinary approaches. Attention is drawn to the so far unevaluated stimulation ensuing from recent theories of the social system, action and roles, alienation, bureaucratization, and deviation. The reifying conception of the individual as a mere object of social measures, based on the long-term tabooization of these topics, is subjected to criticism. It is pointed out that a consequential critical analysis of society, connected with a new self-reflection of the branch, represents a precondition of overcoming actual negative phenomena. The growing importance of the subject also makes it essential to cope with approaches examining the social construction of reality in the interaction of the members of society. Subjective reality and the collective behaviour ensuing therefrom may significantly affect the rate of social changes. Their main barriers include stereotypes and rituals. Also a number of partial sociopsychological theories, adduced in the present paper as an example of the perspective, non-reductionist complementation of the orientation of Czechoslovak sociology, may contribute to the study of cognitive aspects of social dynamics.